

LEIDINYS APIE KARALIAUČIAUS KNYGŲ IR BIBLIOTEKŲ ISTORIJA

IRENA KRIVIENĖ

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
Bibliotekininkystės ir informacijos mokslų institutas,
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: Irena.Krivicne@mb.vu.lt

Vokietijos Böhlaus leidykla 2004 m. rubrika *Iš Vidurio ir Rytų Europos archyvų, bibliotekų ir muziejų* pradėjo naują leidinių seriją. Pirmoji serijos knyga – *Karaliaučiaus knygų ir bibliotekų istorija**, kurios sudarytojai – Lietuvos knygotyrininkams ir bibliotekininkams gerai pažįstami Vokietijos Osnabriuko universiteto ankstyvojo naujųjų laikų periodo instituto mokslininkai prof. Klausas Garberis ir dr. Axelis E. Walteris, keletą metų koordinuojantys projektą *Proginės XVII–XVIII a. literatūros Vidurio ir Rytų Europos bibliotekose identifikavimas ir aprašymas*. Projekte dalyvauja trys didžiosios Lietuvos spaudos ir rašto paveldo saugyklos: Lietuvos mokslų akademijos, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo ir Vilniaus universiteto bibliotekos.

Per aštuonių šimtų puslapių leidinio pagrindą sudaro 1999 metais Osnabriuko universitete vykusio tarptautinio simpoziumo, skirto Karaliaučiaus knygos ir bibliotekų istorijai, pranešimai. Konferencijos ir knygos tikslas – į vieną vietą suburti mokslininkus ir bibliotekininkus, kurie per pastaruosius du dešimtmečius intensyviai domėjosi išlikusiomis Karaliaučiaus knygomis, siekdami ne tik apžvelgti nuveiktus darbus, bet ir aptarti ateities tyrinėjimų kryptis, jų koordinavimo strategijas. Buvo ir dar viena priežastis, paskatinusi šio leidinio pasirodymą: patvirtintas ambicingas projektas, skirtas rekonstruoti Karaliaučiaus bibliotekų išlikusių rankraščių ir senųjų spaudinių kolekcijas. Įgyvendinant šį projektą paaiškėjo daug naujų faktų apie Karaliaučiaus bibliotekų likimus. Sudarytojai norėjo šiuos nepaprastai svarbius atradimus pateikti leidinyje, rankraštis vis buvo pildomas naujais, specialiai šiam leidiniui rašomais straipsniais, todėl knyga dienos šviesą išvydo po konferencijos praėjus penkeriems metams.

* WALTER, Axel; GARBER, Klaus. *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*. Köln, Weimar, Wien: Böhlou Verlag, 2004. 822 p.

Serijos *Iš Vidurio ir Rytų Europos archyvų, bibliotekų ir muziejų* paantraštė *Studijos, publikacijos, rodyklės* nusako serijos leidinių profilį, kuris atsispindi pirmojoje serijos knygoje, jungiančioje mokslines diskusijas, publikacijas ir rodykles apie svarbiausią knygų spausdinimo ir bibliotekų centrą senojoje vokiškai kalbančioje teritorijoje Rytuose. Knygos įžanginiai straipsniai „Karaliaučiaus archyvų ir bibliotekų likimas“ (A. E. Walteris) ir „Atminties institucijos: biblioteka ir miestas“ (K. Garber) pateikia išsamią šio Rytų Prūsijos centro kultūrinio ir mokslinio gyvenimo charakteristiką. Tarp straipsnių rinkinio autorių yra keturi Lietuvos atstovai – Vilniaus universiteto prof. Domas Kaunas, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos direktorius dr. Juozas Marcinkevičius ir šios bibliotekos darbuotojos Dalia Bikauskienė ir Ona Bliūdžiūtė. Straipsniai pagal tematiką suskirstyti į penkis skyrius, apimančius Karaliaučiaus krašto knygos ir bibliotekų istoriją nuo jų ištakų viduramžiais iki šiandienės situacijos: knygų spausdinimo centras Karaliaučius, Karaliaučiaus knygų rinkiniai ir kolekcininkai, knygų paieškos Karaliaučiuje ir Rytų Prūsijoje 1945–1946 metais, Karaliaučiaus proveniencijų fondai Europos archyvuose ir bibliotekose, tiriamieji projektai ir tyrinėjimų perspektyvos. Leidiniui informatyvumo suteikia asmenvardžių ir archyvų, bibliotekų, muziejų rodyklės; straipsniai gausiai papildyti išrašais iš katalogų, statistinėmis lentelėmis, knygų sąrašais, Karaliaučiaus knygos ir bibliotekų istorijos bibliografijomis. Tyrėjams nepaprastai svarbi yra pirmą kartą leidinyje pateikiama informacija apie anksčiau laikytas dingusiomis ar netgi sunaikintomis, tačiau vis dėlto išlikusias Karaliaučiaus bibliotekų knygas ir dabartines jų buvimo vietas. Straipsniai tik vokiečių, be santraukų anglų kalba riboja galimybę su jais susipažinti, todėl plačiau pristatysime kiekvieną knygos skyrių, atkreipdami dėmesį į įdomią informaciją apie Karaliaučiaus knygas ir bibliotekų likimus.

Karaliaučius, Rytų Prūsijos politinis centras, žymus dvasinio ir kultūrinio gyvenimo židinys pačiuose rytuose teritorijos, kurioje kalbėta vokiečių kalba, buvo svarbus ne vien vokiečiams. Dėl daugiatautės miesto bendruomenės, Karaliaučiaus geopolitinės padėties čia formavosi tik šiam regionui būdingas kultūrinis gyvenimas, klestėjęs iki pat miesto žlugimo (p. 2). 1544 metais įkurtas Karaliaučiaus universitetas, turėjęs būti vienu iš svarbiausių Reformacijos įtvirtintojų ir skleidėjų pirmiausia savoje valstybėje, tapo daugelio studentų iš Lenkijos, Baltijos šalių, Rusijos traukos centru. Karaliaučiuje gyveno ir didžiulė žydų bendruomenė. Dėl reformacijos įtakos krašte sparčiai plitusi knygų leidyba miestą pavertė vienu iš svarbiausių knygų leidybos centrų teritorijos, kurioje kalbėta vokiečių kalba, rytuose. Karaliaučiuje buvo leidžiami ne tik čia gyvenusių garsių mokslininkų (G. Sabinus, P. Lobwasserio, S. Dacho ir *Moliūgo trobelei* priklausiusių poetų J. G. Hamanno, Th. G. Hippelio, I. Kanto ir kt.) veikalai, čia pasirodė pirmoji lietuviška knyga, svarbūs leidiniai lenkų, latvių, prūsų ir kitomis kalbomis. Pilnos ankstyvojo naujųjų laikų periodo Karaliaučiaus leidinių bibliografijos nėra iki šiol, nors prieš šimtmetį Paulas Schwenke ir buvo pradėjęs ją rengti. Smulkioji

ir proginė spauda, disertacijos, disputai, brošiūrėlės ir t. t. – visa ši Karaliaučiaus knygų produkcija dėl išsamios bibliografijos stokos iki šiol yra sunkiai apžvelgiama, ją vertinti galima tik remiantis bibliografiniais referatiniais darbais, bibliotekų fondų popieriniais bei virtualiais katalogais.

Sudarytojų siekis leidinyje pateikti kiek įmanoma daugiau faktų apie išaiškintus Karaliaučiaus bibliotekų likimus yra neabejotinai svarus indėlis į šio regiono kultūrinio ir mokslinio gyvenimo tyrimus. Karaliaučiaus bibliotekose kaip niekur kitur buvo kruopščiai renkami visi vietinėse spaustuose išleisti leidiniai. Negalima nepaminti ir asmeninių bibliotekų. Tai garsi didikų Wallenrodtų giminės, bibliofilijos aistrą perdavusios iš kartos į kartą, biblioteka, kurioje per tris šimtus metų buvo sukaupta apie 10 tūkst. tomų senųjų leidinių. Knygų kolekcionavimas Karaliaučiuje nebuvo vien kilmingųjų pomėgis: pati gausiausia asmeninė biblioteka, kurioje XIX a. viduryje buvo per 36 tūkst. tomų, priklausė mokyklos rektoriui Friedrichui Augustui Gottholdui. Šios dvi turtingos bibliotekos, kaip ir daugelis kitų asmeninių knygų rinkinių, taip pat mokyklų, bažnyčių, draugijų bibliotekų, galiausiai pateko į dviejų svarbiausių ir garsiausių Karaliaučiaus bibliotekų – Karaliaučiaus valstybinės ir universiteto bibliotekos ir Karaliaučiaus miesto bibliotekos fondus. XX amžiaus ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje Karaliaučiaus mieste, kaip liudija Hanso Praesento išleistas vadovas po šio krašto bibliotekas, buvo apie 80 bibliotekų, kuriose sukaupta per milijoną spaudinių (apie tūkstantis inkunabulų, 100 tūkst. senųjų spaudinių). Trys ketvirtadaliai šio fondo priklausė valstybinei ir universiteto bibliotekai (p. 9).

A. E. Walterio įžanginiame straipsnyje pateikiama išsami veikalų, publikacijų, straipsnių periodinėje spaudoje apie Karaliaučiaus bibliotekas apžvalga leidžia susidaryti išsamų vaizdą apie šių bibliotekų sistemą ir reikšmę iki 1945 m., sudėtingus jų ieškojimus po Antrojo pasaulinio karo ir dažnai tik spėlojimų lydimus Vakarų mokslininkų pasvarstymus apie jų buvimo vietą. Kaip pažymi leidinio sudarytojas, vis dėlto prieškarinio publikacijose (D. H. Arnoldto, F. Juntke's, E. Kuhnerto, Th. Ch. Lilienthalio, G. Ch. Pisanskio, O. Vanselowo ir kt.) pasigendama išsamios ir giles bibliotekų fondų formavimo ir pristatymo analizės, tai yra to, kas svarbiausia knygos istorijos tyrėjams. Kita vertus, senojo Karaliaučiaus miesto žūtis, nusinešusi ir kažkada čia klestėjusį bibliotekų pasaulį, šiuos tyrimus iš viso sustabdė. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Karaliaučiaus bibliotekų fondai buvo išblaškyti, daugelio jų katalogai sunaikinti, Europą padalijusi geležinė uždanga beveik nesuteikė Vakarų šalių mokslininkams galimybių ieškoti šių knygų. Apžvelgdamas Karaliaučiaus bibliotekoms skirtus pirmųjų pokario dešimtmečių straipsnius, A. E. Walteris negaili gerų žodžių Lietuvos mokslininkams, vieniems pirmųjų rengusiems ekspedicijas, gabenusiems Karaliaučiaus bibliotekų knygas į Lietuvą ir apie tai paskelbusiems straipsnių (A. Bulota, J. Jurginis). Karaliaučiaus valstybinės ir universiteto bibliotekos direktoriaus C. Dies-

cho, miestą palikusio paskutinę sekundę prieš įžengiant Sovietų Sąjungos kariuomenei, 1947 metais rašytuose atsiminimuose (publikuoti tik 1994 m.) paskelbti spėjimai, kad bibliotekos fondai tikriausiai nebuvo visi sunaikinti ir kad jie greičiausiai kaip karo grobis atiteko Sovietų Sąjungai, davė impulsą prieštaringsoms diskusijoms apie šio krašto knygų likimą. Paminėtini tokie mokslininkai kaip M. Komorowskis, R. Malteris, E. Staffas ir kt., savo darbuose daug dėmesio skyrę Karaliaučiaus knygų likimui. Politinis atšilimas praėjusio šimtmečio aštuntajame dešimtmetyje atnešė permainingų Karaliaučiaus bibliotekų tyrėjams, nors besidominčiųjų šių bibliotekų likimu ir šiandien nėra daug. Prof. K. Garberis, atsiradus galimybei aplankyti Lenkijos ir buvusios Sovietų Sąjungos bibliotekas, paskelbė daug straipsnių apie dingusiomis laikytas knygas iš Wallenrodų, abiejų garsiųjų Karaliaučiaus bibliotekų rinkinių Torūnės universiteto, Lietuvos mokslų akademijos, Lietuvos ir Lenkijos nacionalinėse, Sankt Peterburgo mokslų akademijos bibliotekose.

Skyriuje „Knygų spausdinimo centras Karaliaučius“ aptariamos pirmųjų spaustuvių šiame mieste steigimo prielaidos, Karaliaučiaus įtaka knygų spausdinimui lietuvių ir lenkų kalbomis, senųjų leidinių bibliografavimo klausimai. Ingridos Arp straipsnis apie Hansą Daubmanną, vieną pirmųjų greta H. Weinreicho, H. Luffto, A. Augездеckio Karaliaučiaus spaustuvininkų, pateikia išsamią jo veiklos analizę. Tirdama H. Daubmanno, turėjusio hercogo privilegiją užsiimti šia veikla bei universiteto senato suteiktą teisę spausdinti leidinius jo užsakymu, knygų produkciją autorė pažymi, kad ji buvo stipriai veikiamas specifinių, šiam regionui būdingų konfesinių politinių santykių. Nors, autorės nuomone, bendrame Vokietijos spaustuvių kontekste jai atitenka greičiau šalutinė pozicija, Karaliaučiaus krašto knygų produkcijai jos įtaka neabejotina. Vanessos Bock ir Domo Kauno tyrimai skiriami knygų lenkų ir lietuvių kalbomis spausdinimo ištakoms Karaliaučiuje. Abu straipsniai papildyti svarbia informacine medžiaga: pirmasis – H. Weinreicho ir A. Augездеckio išspausdintų knygų lenkų kalba rodykle, antrasis – 1524–1940 m. lietuviškų knygų spaustuvių Karaliaučiuje bei to paties laikotarpio lietuviškų knygų spausdinimo centrų Mažojoje Lietuvoje lentelėmis. Manfredas Komorowskis, straipsnio apie Karaliaučiaus spaudinių iki 1800 m. bibliografijos parengimo galimybes autorius, teigia, kad didžiausia problema yra informacijos apie smulkiają spaudą stoka. Straipsnio autorius palankiai vertina tokius projektus kaip jau minėtas proginės XVII–XVIII a. literatūros paieškoms Vidurio ir Rytų Europos bibliotekose skirtas projektas. Jų dėka Gdanske, Torūnėje, Varšuvoje, Vilniuje, Karaliaučiuje ir Sankt Peterburge surasti leidiniai priartina tą dieną, kai Karaliaučiaus spaudinių iki 1800 m. bibliografija iš utopijos virs realybe.

Skyriaus „Karaliaučiaus knygų rinkiniai ir kolekcininkai“ straipsniuose kalbama apie Karaliaučiaus valstybinės ir universiteto bibliotekos, miesto bibliotekos ir Valstybės archyvo rankraščių fondus (Ralfas G. Päsleris), kolekcininko F. G. Gottholdo muzikalijų rinkinį (H. Eichhornas), bibliofilo Andreaso Hedio biblioteką (T. Stichas), Karaliau-

čiaus krašto bibliotekos rankraščių (B. Jähnigas), Karaliaučiaus bibliotekų Septynmečio karo laikotarpiu (K. Lavrinovičius), senojo Karaliaučiaus aukcionų (J. Tondelis) katalogus. Straipsniuose pabrėžiama, kad dokumentų paieškas sunkina didelės dalies bibliotekų katalogų žūtis, nors, kaip nurodo R. G. Päsleris (p. 190), 1935 m. Berlyno valstybinei bibliotekai pagaminta Karaliaučiaus valstybinės ir universiteto bibliotekos rankraščių katalogo negatyvinė fotokopija išliko iki šių dienų. Šios, nors ir ne visos katalogų kopijos (trūksta 1932–1944 m. laikotarpio) pagrindu R. G. Päsleris pristato rankraščių fondus, atkreipdamas dėmesį į Karaliaučiaus mokslo ir kultūros veikėjų personalijas: čia buvo I. Kanto, J. Voigto, Karaliaučiaus ir kitų universitetų dėstytojų paskaitų konspektai, senove besidominčios draugijos *Prussia*, Karaliaučiaus fizikos-ekonomikos draugijos ir kt. archyvai. Įrašai kataloge liudija, kad dalį rankraštinųjų dokumentų biblioteka įsigijo aukcionuose. Pirmasis Karaliaučiaus aukcionas, kurio katalogas yra Torūnės universiteto bibliotekoje, kaip teigia J. Tondelis (p. 353), buvo surengtas 1663 m., praėjus vos dvejiems metams nuo pirmo knygų aukciono Vokietijoje. Knygas aukcionuose parduodavo ne tik mirusių kolekcininkų artimieji, bet ir patys bibliofilai. Vien 1663–1730 m. Karaliaučiaus aukcionuose buvo parduota 40 asmeninių kolekcijų (T. Stichas, p. 418). Siekiant išvengti tarp knyginių kylančių konfliktų, 1717 m. Karaliaučiaus universiteto, kuriam priklausė cenzoriaus vaidmuo ir kuriam buvo pavesta bendra aukcionų priežiūra, užsakymu pilies bibliotekininkui, žymiam bibliofilui M.S. Grabe'į jaunesniajam buvo pavesta parengti knygų aukciono reglamentą.

Skyriuje „Knygų paieškos Karaliaučiuje ir Rytų Prūsijoje 1945–1946 metais“ išspausdinti trys straipsniai apie pokario metų ekspedicijas į Karaliaučių, kurias rengė Lietuvos, Lenkijos, Rusijos mokslininkai ir bibliotekininkai: lietuviai buvo vieni pirmųjų, apie tai Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos direktoriaus dr. J. Marcinkevičiaus straipsnis „Archyvų ir senųjų spaudinių paieška Rytprūsiose“. Bibliotekininkas J. Serczykas dalijasi emocingais prisiminimais apie Karaliaučiaus knygų gelbėjimo akcijas, kuriose jam, Torūnės universiteto istorijos studentui, 1946 m. teko dalyvauti. Jo pasakojime apie lenkų ekspedicijų knygų paieškas pietinėje Rytprūsių teritorijoje gausu skaudžių penkiasdešimties metų senumo istorijos nuotrupų, kurias jis pateikia vertindamas jas tų dienų neprikeltųjų kamuojamų žmonių akimis. Karaliaučiaus bibliotekų katalogines korteles, kurios neatitiko parsivežtų leidinių, vietos bibliotekininkai dar ilgai naudojo, kitoje jų pusėje aprašydami į biblioteką patenkančias knygas... Popierius buvo didelis deficitas. Arba istorija su rusų pasieniečiais, įtarusiais, kad po tokiu, anot jų, tuo laiku nevertingu objektu – knygomis – lenkai tikriausiai slepią kontrabandinę prekę. Lenkus nuo reikalavimo iškrauti visą sunkvežimį knygų ant purvinos žemės tuomet išgelbėjo butelis spirito (p. 492). V. Kurpakovas, I. Kanto tyrinėtojas, su Karaliaučiaus knygų likimu bei jų paieškomis susidūrė gerokai vėliau. Glaudus bendradarbiavimas su Kaliningrado universiteto biblioteka, kurioje devintojo dešimtmečio pradžioje į savo istorinę vietą sugrąžintos Wallenrodtų bibliotekos dalies

pagrindu įsteigtas Senų ir retų spaudinių skyrius, paskatino jį ieškoti Karaliaučiaus knygų. 1999–2001 metais V. Kurpakovas aplankė daug Maskvos ir Baltarusijos bibliotekų bei archyvų, kur jam pavyko surasti naujos medžiagos apie 1945–1946 m. rusų ekspedicijas į Karaliaučiaus kraštą.

Ketvirtąjį skyrius „Karaliaučiaus proveniencijų fondai Europos archyvuose ir bibliotekose“ publikacijose – ilgų ieškojimų rezultatai, t. y. tai, ką mokslininkams pavyko išsiaiškinti apie dabartinę Karaliaučiaus knygų saugojimo vietą. T. Schenk ir E. Saveljevos bei G. Pitoulko straipsniai skirti knygoms iš Wallenrodtų bibliotekos rinkinių Kaliningrado universiteto ir Sankt Peterburgo akademijos bibliotekose. Kaliningrado universiteto rektorius prof. N. A. Medvedevo ir I. Kanto muziejaus direktorės O. Krupinos pastangomis iš Užkoje dvaro prie Maskvos, kuriame buvo sandėliuojamas karo grobis – knygos (apie jas buvo sužinota visiškai atsitiktinai), 1981 m. į Kaliningradą buvo pargabenta 417 tomų. Išsami informacija apie jas buvo pateikta tik 1999 m., kai straipsnio autorė parengė ir išleido katalogą. Jame pateikti 848 veikalų bibliografiniai aprašai (didžiąją dalį knygų sudaro konvoliutai), iš kurių 314 yra iš garsiosios Wallenrodtų bibliotekos. Sankt Peterburgo akademijos bibliotekos, kuriai pokario metais buvo pavesta skirstyti trofėjines knygas kitoms bibliotekoms, Rankraščių skyriuje 1956 m. buvo įsteigtas retų spaudinių poskyris, į kurį iš rezervinio fondo, priglaudusio knygas iš Karaliaučiaus, buvo perduota daug retų XV–XVI a. leidinių. Tòkiu pat būdu į jį pateko ir Wallenrodtų bibliotekos knygos, kurių šioje bibliotekoje šiandien yra daugiau kaip tūkstantis. Straipsnio autorių teigimu, be jau minėtų dviejų bibliotekų, didelė valenrodianos kolekcija Rusijoje yra Socialinių mokslų mokslinės informacijos institute (p. 511). Keletas straipsnių aptaria Karaliaučiaus bibliotekų proveniencijas Rytų Europos bibliotekose: D. Bikauskienės ir O. Bliūdžiūtės „XVI a. Karaliaučiaus proveniencijos Mokslų akademijos bibliotekoje Vilniuje“, M. Strutyńskos „Senieji Karaliaučiaus proveniencijų fondai Torūnės universiteto bibliotekoje“, S. Sychtos „Karaliaučiaus proveniencijų fondai Lenkijos mokslų akademijos Gdansko bibliotekoje“, H. Marti „Karaliaučiaus universiteto istorijos ankstyvuojų naujųjų laikų periodu šaltiniai lenkiškame Olštyne“. Prof. K. Garberis pristato vertingus Karaliaučiaus senuosius spaudinius, patekusius į Prūsijos kultūros paveldo slaptąjį valstybės archyvą Berlyne (GStAPK), kurie iki šiol mažai žinomi tyrėjams. Dalis jų pirmiausia pateko į Getingeno universitetą ir tik 1979 m. buvo nutarta juos sujungti su GStAPK laikomais Karaliaučiaus valstybės archyvo dokumentais (p. 583). Nedidelę kolekciją sudaro 140 knygų, tačiau tarp jų yra ypač retų, liudijančių istorinių Karaliaučiaus bibliotekų rinkinių vertę: 1561 m. M. Lutherio *Mažojo katekizmo* vertimai į prūsų ir lenkų kalbas, 1586 m. jo vertimas į latvių kalbą. Lietuvos mokslininkams labai svarbūs lituanistiniai Baltramiejaus Vilento, Jono Bretkūno ir kt. darbai (p. 598).

Paskutiniame straipsnių rinkinio skyriuje „Tiriamieji projektai ir tyrimų perspektyvos“ pristatomi Karaliaučiaus muzikalijų (E. Wojnowska), pietistų veikalų (J. J. Fehras) ieškojimų, Karaliaučiaus universiteto mokslinių darbų aprašymo (M. Komorowski, H. Marti) projektai. Tyrimų ateities viziją plačiai aptaria A. E. Walteris, pristatydamas Karaliaučiaus bibliotekų virtualios rekonstrukcijos idėją. Ateities projektų ir tyrimų tikslas – tolesnės Karaliaučiaus bibliotekų fondų paieškos Rytų ir Vidurio Europos archyvuose ir bibliotekose, išgelbėtų rankraščių ir senųjų spaudinių aprašymas, buvusių bibliotekų fondų remiantis išlikusiais katalogais įvertinimas kultūros ir mokslo požiūriu, tekstų išsaugojimas juos mikrofilmuojant.

Įteikta 2005 m. rugsėjo mėn.